

УДК 821.161.2 – 31 «1920/1930» «1960/1970»

ЮЛІЯ ВОЛОЩУК*(Полтава)***КОНЦЕПЦІЯ ЛЮДИНИ
В РОМАНАХ В. ГЖИЦЬКОГО**

У статті розкрито особливості характеру героїв у романах В. Гжицького «Чорне озеро», «Захар Вовгура», «У світ широкий», «Великі надії», «Ніч і день», «Слово честі», «Опришки», «Кармалюк», зроблено спробу описати автобіографічну і психобіографічну основи літературних характерів. Центральний мотив романів потрактовано як віру в цінність існування, честь, витривалість, незламність духу людини. Підкреслено психологічну роздвоєність митця між любов'ю до України і комуністичною ідеологією, між ненавистю до брехні й покорою владі. Доведено, що метатекстом великої прози В. Гжицького стали його особистість і біографія, оскільки герої автора втілюють його характер і долю, а романи об'єднані екзистенціалами смерті і волі до життя, відчаю і надії, неволі і духовної свободи, між якими балансував сам автор.

Ключові слова: характер літературного героя, автобіографічна і психобіографічна основи характеру літературних героїв, типологія героїв і засоби психологізації характерів у романах.

Концепція людини є серцевиною поетики будь-якого письменника, ядром кожного художнього твору, виявом мистецької позиції та художнього світогляду автора. Власне осмислення місця людини у світі, мети її існування пропонує читачеві й В. Гжицький. Свою концепцію людини митець реалізував у численних інваріантах художніх характерів та персонажів, розмаїття яких спричинене продукуванням текстів у різні літературні епохи (1920–1930, 1960–1970 рр.), що потребували творення образів, цікавих сучасників. Типи літературних героїв В. Гжицького стали віддзеркаленням духовного розвитку та потреб суспільства й водночас власного життєвого досвіду, його поглядів на історію, культуру, політику. Психологізм, увага до внутрішнього світу, відповідні модерним тенденціям доби, є основою характеротворення в прозі В. Гжицького, хоча його романи й не можна віднести до чистого психологічного жанру.

На жаль, психологічна та психобіографічна основи концепції людини в романній прозі митця до сьогодні залишалися не дослідженими, тож мета цієї статті – якомога повніше розкрити типологію героїв та засоби психологізації авторського письма, змалювати в цілому концепцію людини в романах В. Гжицького.

Епічний дискурс психологічних студій В. Гжицького формували не тільки загальномистецькі, а й особисті фактори. Витоки психологізму романної прози митця – у його біографії. Змалку учительський син спостерігав за різними людськими характерами та долями, мав змогу обсервувати поведінкові та мовленнєві акти, вияви різних душевних станів як селян, так і сільської «верхівки» – панів, священників, котрі відобразив потім на сторінках романів «У світ широкий», «Слово честі». У юні роки майбутній романіст став свідком і учасником Першої світової та громадянської воєн, що дало йому матеріал для творення образу людини воєнного часу. Пізніше, у СРСР, В. Гжицький спостерігав за радянськими українцями та росіянами-комуністами, письменниками, жителями міста,

робітниками заводів та шахт, політичними та кримінальними в'язнями, за представниками різноманітних національностей, яких було вдосталь у радянській «тюрмі народів». Побачені людські характери та поведінкові типи автор переносив у персонифікацію романів.

Психобіографізм як проекція власної долі та характеру на героїв також накладав відбиток на поетику психологічного моделювання персонажів. Митець наділив героїв власними рисами вдачі та психологічними станами. Зокрема, з дитячих років майбутньому письменнику було прищеплено любов до природи, і це є характерна риса майже всіх героїв В. Гжицького. Більшість персонажів-протагоністів митця, як і сам автор, гостро засуджують приниження й гноблення людини, будь-які війни, що нівечать людські долі й життя, переживають трагічні обставини, намагаючись не втратити людське обличчя, змушені вибирати між добром та злом, своїм та чужим, слабкістю та силою, волею чи духовним рабством, постійно шукають своє місце на культурно-політичній та суспільній арені часу.

Цікаво, що риси характеру письменника мають не лише герої автобіографічних романів «У світ широкий», «Великі надії», «Ніч і день», «Слово честі», а й герої синтетичного роману «Чорне озеро», соціально-психологічного роману «Захар Вовгура», історичних романів «Опришки», «Кармалюк». В останніх психобіографія автора проектується на рівні алюзій, символів. Зокрема, неприкаяність, чужорідність Захара в більшовицькому світі відображає певною мірою незатишність існування письменника в радянському просторі. Образи Кармалюка, Довбуша стали втіленням ідеалу людини, до якого автор хотів би дорівнятися, але був змушений коритися тогочасній ідеології страху перед владою.

В. Гжицький моделював людські характери під різними кутами зору: власне психологічним, соціальним, філософським, національним, аналіз цих рівнів дає уявлення про цілісну концепцію людини у його творчості.

Психологічний малюнок людської душі у В. Гжицького забарвлений здебільшого в трагічно-оптимістичні тони. Цей психологічний оксиморон походив від світовідчуття самого автора, від його духовної роздвоєності: прагнення бути корисним Україні й розуміння неможливості бути щирим і по-справжньому вірним їй в умовах тоталітарного тиску. Трагічний оптимізм героїв (Тані, Натруса, Захара, Миколи, Довбуша, Кармалюка) виявляється в їхній любові до життя, до інших людей, у готовності боротися за свою мету, навіть попри розуміння приреченості цієї боротьби. Це наближає характерокреаційний посыл В. Гжицького до концепції людини М. Хвильового, Є. Плужника, В. Підмогильного, світоглядну основу якої дослідники позначають маркою «трагічного оптимізму».

У романах В. Гжицького виокремлюються герої споглядального типу, які не стільки беруть участь у зовнішніх подіях, скільки перейняті власними душевними станами (художник Ломов, Темір, письменник Микола Гаєвський, інженер Івасик Іващенко) та «люди дії» (кам Натрус, Захар Вовгура, Довбуш, Кармалюк), представлено також протилежні психотипи «жертви» та «звabника». Особливість першого – у тому, що цей тип людини більше налаштований підкорятися, ніж підкорювати, страждає через надмірну наївність і доброту. Це Темір, Антось Прокіпчук, часом і Микола Гаєвський. Так, в образі Теміра, який із мазохістською впертістю жертвує власними бажаннями заради Тані, але не може домогтися її кохання, романіст утілює архетип «вічного страждальця» Вертера. На противагу – герої-«звabники» Ломов, Груша, Зоя, Ольга, Кіра, Ляля, які попри все намагаються отримати бажане, використовують інших людей, стаючи

причиною їхніх страждань. Ломов репрезентує архетип донжуана, кохання якого має руйнівну силу. Груша, Зоя, Ольга, Кіра, Ляля – це гедоністки, які прагнуть задовольнити сексуальні бажання навіть ціною шантажу «жертв», їхня емансипація зводиться лише до вільного вибору партнерів. Таня Токпак, хоча й містить у собі певні риси персонажа-«жертви» (зіткнення з дійсністю призводить до зламу героїні, і вона обирає смерть як очищення від гріха зради свого народу і як звільнення від земних страждань), є водночас і образом жінки-месниці, котра пророкує смерть ворогам, які прийдуть на її землю.

Із соціального погляду в романах В. Гжицького можна виокремити психологічні типи людини старої та нової формації (старого та нового світогляду). У романі «Чорне озеро» перший психотип, якому властивий консерватизм, оберненість до традицій минулого, уособлюють дід і баба Тані, багатій Мабаш, кам Натрус, художник Ломов. Другий психотип із властивим йому наміром перетворити суспільство відповідно до вимог нового часу представляють учитель Токпак, його донька (вчителька Таня), інженер Манченко, лікар Темір. У романі «Захар Вовгура» консервативним ставленням до минулого характеризуються образи так званих «куркулів» на чолі із Захаром Вовгурою, шахтар Грозний, а люди нової формації – це комуністи Маруся, Івасик, Непорада, Михайло Бойчун, Юрій Дивний, селяни Севир Струк, Ларивон Ганчар. У романах «Світ широкий», «Великі надії» ці психотипи конкретизуються, екстраполюються на весь соціум в образах людини села та людини міста – це, з одного боку, дід і баба, батьки Миколи Гаєвського, а з іншого – комуністи Лебеденко, Голубаєв, Хома, Вадим та Надя Сміленькі. Між цими двома психологічними типами проміжним є Микола Гаєвський – вийшовши із села, він відірвався від нього, але міським жителем так і не зміг стати. Цей характер ґрунтується на світогляді автора: ставши жителем мегаполісу, тягнучись зовнішньо до цивілізаційних благ, навіть у Харкові та Львові В. Гжицький залишався ментально селянином, котрий любить землю, ліс, уміє працювати, постійно намагається вирватися з кам'яних лабет міста на лоно природи. Людиною старої формації виступає Антось Прокіпчук та його батьки з роману «Слово честі», тоді як учитель Володимир Горський – людина прогресивих поглядів, він дає гідну освіту не лише своєму синові, а й його приятелеві Антосеві. Юрко Горський – це вже нова людина, готова до деформації дійсності, у дусі соцреалістичного роману, він обирає шлях більшовицького, революційного її реформування. Серед героїв нового світоглядного типу можемо виокремити вужчий тип героя-монолітного більшовика – це історик Смирнов, інженер Манченко, комуністи Тарас Лебеденко, Андрій Чортенко, Михайло Бойчун. Ці герої слабо виписані з психологічної точки зору, що є не свідченням непрофесіоналізму митця, а спеціальним прийомом, мета якого – підкреслити штучність цих образів, вимушене введення їх у художню тканину твору. Людями прогресивного світогляду, які випереджають час, є герої історичних романів Довбуш та Кармалюк, тоді як пани, Дзвінка та Марина уособлюють старий світогляд, прагнуть утриматися в патріархальних рамках буття.

Філософізм трактування людини В. Гжицьким полягає в тому, що кожен його герой по-своєму розуміє власне призначення на землі, володіє різним ступенем глибини та цільності характеру, здатності спрямовувати душевні зусилля на досягнення мети. Федір Манченко, Іван Токпак представляють аполлонійський тип людини, який утілює порядок, спокій і душевну гармонію. Вони мають чіткі погляди на сенс життя, бачать своє покликання в ширенні ідеалів нового справедливого суспільного ладу, прогресу. Таня

Токпак, Темір, Захар, Натрус, Микола, Довбуш, Кармалюк уособлюють діонісійський тип – ірраціональний, неспокійний, завжди чимось невдоволений, трагіко-героїчний.

В. Гжицький виявив увагу й до національного складника в характері людини: у всіх його романах подано певний набір психологічних кодів, властивий персонажам-представникам тієї чи тієї нації. Митець змалював життя українців, ойротів, поляків, росіян, але особливу увагу приділив «малим народам», що змушені відчувати свою меншовартісність, маргінальність у СРСР.

Творячи людські характери, В. Гжицький звертається до різних засобів та прийомів психологізму, що дозволяє реалістично передати особливості світовідчуття героїв, розуміння автором та ними самими своїх місця й ролі у світі. У художньому декодуванні людської душі В. Гжицький послуговується як прямими (внутрішніми), так і непрямими (зовнішніми) засобами психологізму: авторське коментування почуттів та думок героїв поєднується з їхніми внутрішніми монологами, потоком свідомості та зовнішнім мовленням, мімікою, жестами, психологічними портретними та пейзажними, інтер'єрними замальовками тощо. Усе це допомагає створити цілісний образ героїв. Так, в образі художника Ломова за допомогою всіх можливих засобів акцентовано такі риси характеру, як великодержавна пиха, самозакоханість, нещирість, звичка до комфорту. До портретування персонажа, як і взагалі до опису зовнішності героїв, митець підходить лаконічно, схоплюючи характерні деталі. «Важка, олов'яна голова» зранку підкреслює звичний стан художника, котрий звик у розвагах до пізньої ночі проводити час, одна лише фраза «витягнувся – аж хруснули суглави» активізує в уяві читача образ розніженого інтелігента, звиклого до комфорту і всяких вигод [5, с. 137]. Довершується цей образ картиною самозамилування художника перед зеркалом, поданого письменником з іронією: «...глянув задоволено в дзеркало. З нього виглядало виголене худорляве обличчя з сірими бистрими очима, з високим лобом <...> Він старанно причесався, шию й обличчя витер одеколоном <...> почистив нігті, на яких блищав ще лак, і почав одягатись. <...> Видно, був задоволений собою, бо аж посміхнувся» [5, с. 47–48]. У внутрішньому мовленні героя та авторських коментарях його думок письменник неодноразово підкреслює відчуття зверхності над оточенням: «ну й занесла мене лиха година», «над ними (ойротами. – Ю. В.) почував свою надмірну вищість», ці думки героя супроводжуються відповідною мімікою: «гідливо поморщився» [5, с. 138, 141].

Неоднозначність образу Тані, її роздвоєність між психотипами жінки-жертви та жінки-месниці передано через діаметрально протилежний пафос внутрішніх та зовнішніх монологів героїні. Звернені до Ломова, вони підкреслюють слабкість і сумніви закоханої дівчини: «Мені так важко часом. Ви заворжили мене, загіпнотизували, я віддалась вам уся, уся до краплі», «Ти маєш таку силу наді мною... Скажеш слово – і вся я розтану, як віск» [5, с. 241, 255]. Але там, де мова йде про національне питання, мова героїні пристрасна, гнівна, що передане за допомогою уривчастих речень, риторичних питань та вигуків: «Чого ви сюди їхали? <...> Що хотіли знайти? Яку розривку? Оперу? <...> Ви, може, географії не знаєте і не знаєте, що тут живе дикий нарід, алтайці або ойроти, неписьменний, забитий, бідний?!» [5, с. 152], або «Та ви виссали з України стільки, що Дніпрельстан <...> ніщо в порівнянні з тим, що ви зробили!» [5, с. 222]. Гнівні інвективи героїні підкріплено й відповідними описами зовнішніх проявів її психічних зривів: «була червона від злості, знервована, готова плакати», «тратила рівновагу і спокій духа», «верталась її скрита, бутна натура, і вона накидалась на художника з усією силою свого дикого темпераменту» [5, с. 219, 217]. З надзвичайною психологічною майстерністю автор

проникає в глибини підсвідомості Тані, використовуючи прийом потоку свідомості, аби описати екзистенційний стан Тані під час хвороби, після від'їзду Ломова на межі дійсності та сну-марення, щедро використовуючи експресіоністичні засоби: «Таня хоче крикнути, але тільки відкриває рота, як вітер залазить через відкритий рот, і вона не вимовить слова. Таня задихається. Вітер розгостився у її грудях, заняв усі проходи, і дихати нема чим» [6, с. 256]; «Таня побачила між почварами себе. <...> Вона ясно бачить, як огняні язики лижуть її одежу, тіло. Але то не язики, то червоні руки почвар. Так. Це теж ясно. Вони піймали її і затягають у вогонь... Очі Тані розширились, вона побачила, що нещасній жертві нема рятунку, ось вона вже хилиться, хилиться і раптом... паде. Сніп іскор бухає в небо. Таня скрикує» [6, с. 271].

Опис душевного стану Теміра в момент вибуху його ненависті до Ломова автор подає через призму натуралістичних засобів: «Щось починає душити, щось давить. Якась невидима рука стискає горло до спазми. Він кашляє, лице багровіє, він ходить швидко, швидко по кімнаті» [6, с. 271].

Душевний стан героїв автор часто показує за допомогою психологічного паралелізму, коли підсилювальним тлом виступає природа – лагідна чи збурена, як в епізоді втечі кама від поліції, що відчувається персонажем як апокаліпсис, крах світоглядних основ буття: «...біг, перескакуючи спритно, як сайгак, через коріння кедрів, що виступило з землі, як жили, перескакував через каміння, потоки, що здувались, бігли скажено з гір <...> Гори ревли, стогнали гори, здригались долини, небо спускалось до землі щораз нижче <...> ще трохи – і буде світові край. Він кляне цілий світ <...> кляне свою долю, і біжить, біжить...» [6, с. 214].

Автор у своїх романах студіює різноманітні стани людської психіки, у тому числі – релігійний екстаз, жах, лють: «Він (кам. – Ю. В.) закрутився жвавіше, руки й ноги заскакали, як у дерев'яного паяца <...> піт котився градом, з обривками піни летіли обривки нерозбірливих слів і падали на землю <...> чорна хвороба його предків підповзла тихо, як гадюка, і обвила його своїм холодним тілом. Він боровся. Бив головою об каміння, кидався на всі боки, рвав пальцями землю, стогнав, бив ногами, ранив руки, обличчя і кривавив пісок» [5, с. 178]. Нервова емоційність характерна для відтворення почувань кама – націоналіста, котрий ненавидить ворогів-чужинців: «Вбити! Вбити паadlo і ніхто не знатиме, не бачитиме. Вбити і стане на одного менше» [5, с. 163].

Автор демонструє вміння точно схоплювати психологічні деталі в зовнішності персонажів, підпорядковуючи їх загальній характерокреаційній концепції того чи того персонажа. Наприклад, підкреслені в портреті Захара риси – «малі, заплили кров'ю очі», «лице тріскало від надмірного приливу», «затрусився весь, закусив губи до крові» – слугують вираженню магістральної емоції цього героя – люті, ненависті, спрямованій проти комуністів: «...страшно виглядала людина, озвіріла з люті <...> це була лють собаки на цепу, що гризе кинутий у неї камінь, калічачи собі писок, це була лють дикого заюшеного кабана, зловленого в пастку» [4, с. 5, 7, 9, 10].

В історичних романах та автобіографічній романній трилогії, де виведена велика кількість персонажів, автор приділяє увагу відтворенню характерів та психічних актів не лише головних, а й другорядних та епізодичних персонажів. Наприклад, опришок Онищук, говорячи про посягання пана на дружину, «крикнув люто», «заскреготав зубами, мов жорнами» [3, с. 63]; попові перед опришками «пішли по спині мурашки», «виступив на чолі холодний піт» [3, с. 216]; Данило Хронь, розповідаючи про військову службу, «похилив безрадісно голову» [3, с. 305]; дізнавшись про війну, дід Микола «ходив з кутка в

куток розгублений, мовчазний, можливо, молився нишком» [1, с. 18]; в'язень Іван по звістці про вивезення родини на Північ «сидів на стільці зіщулившись, похитував головою, закусивши пальці, щоб фізичним боєм заглушити біль душевний» [2, с. 195].

Хронікальність та біографізм жанрової форми романів «Кармалюк» та «У світ широкий» – «Великі надії» – «Ніч і день» дозволяє подати характери головних героїв у динаміці. Так, Кармалюк із дитинства має непокірну вдачу, постає перед читачем як відповідальний, сміливий хлопчик. Це подане автором через власне авторські коментарі та характеристики, дані йому іншими персонажами та автором: «один мужчина в хаті» [3, с. 268], «з його очей недобрим світить» [3, с. 273], «в його тонкому дитячому голосі чувся уже твердий характер мужчини» [3, с. 272]. Автор наголошує на таких деталях його зовнішності, як «стиснуті брови», «нахмурені сірі очі» [3, с. 272]. Пізніше ці риси непокірної вдачі, посилені несправедливими акціями панів Пігловських, переростають у гнівну погрозу всьому панству в особі пані Пігловської – «відплачу, ой відплачу!» [3, с. 290], а сам Кармалюк перетворюється на постать, котра навіває жах на панів: «хоч і зв'язаний, ввижався їм кам'яною стіною» [3, с. 414], «рвав мотуззя», «збивав з рук кайдани» [3, с. 419]. Прийом потоку свідомості дозволяє показати народного героя як звичайну людину, якій також властиві сумніви, любов, прагнення підтримки й доброго слова: «...довго не міг заснути. Уявилась рідна домівка, кохана жінка, двоє діток. Як там вони зараз? <...> Він раптом ясно уявив своє становище: повернутись додому не може, бо віддадуть до війська, а за втечу присудять не менше сотні буків. Отже, в Головчинці йому дорога закрита. Невже назавжди?» [3, с. 299]; «Йому хочеться говорити, хочеться почути слово втіхи, зловити знов іскорку надії» [3, с. 366].

Психологічний малюнок героїв підкріплений і стильовими характерокреаційними стратегіями В. Гжицького. Яскравими неоромантичними героями є Дзвінка, горбань Фока, Таня Токпак, лікар Темір, Олекса Довбуш, Кармалюк, Захар Вовгура, Микола Гаєвський. Гротескно-реалістично та сатирично показане панство: Віжлінський-Псович, пани Пігловські та ін. У ключі соцреалізму виписані образи більшовиків Манченка, Смирнова, Марусі Іващенко, Лебеденка, Чортенка.

Отже, засоби відображення внутрішнього життя людини, психології її буття відіграють важливу роль у розкритті літературних характерів, правдивої діалектики людської душі В. Гжицьким, сприяють творенню багатогранної образності твору. Основою концепції людини у В. Гжицького завжди була переконаність автора в цінності людського життя, незнищенності високого людського духу, гідності й витривалості людини, унікальності й суверенності кожної особистості. Героїв В. Гжицького об'єднує прагнення до свободи, відстоювання власної гідності, воля до життя. Письменник переконаний: за будь-яких обставин людина повинна залишатися людиною, відповідати за свої вчинки, пам'ять, свідомість, відстоювати вірність собі та національну ідентичність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гжицький В. Великі надії : діалогія : у 2 т. Т. 2 / Володимир Гжицький ; [ред. Т. Ю. Буженко]. – Київ : Дніпро, 1974. – 654 с.
2. Гжицький В. Захар Вовгура : роман / Володимир Гжицький. – Харків ; Київ, 1932. – 300 с.
3. Гжицький В. Ніч і день : роман / Володимир Гжицький. – Львів : Каменяр, 1989. – 306 с.
4. Гжицький В. Опришки. Кармалюк : романи / Володимир Гжицький. – Львів : Каменяр, 1971. – 464 с.

5. Гжицький В. Чорне озеро (Кара-Кол) : роман / Володимир Гжицький // Літературний ярмарок. – Харків : ДВУ, 1929. – Кн. 7 (137). – С. 137–272.
6. Гжицький В. Чорне озеро (Кара-Кол) : роман / Володимир Гжицький // Літературний ярмарок. – Харків : ДВУ, 1929. – Кн. 8(138). – С. 133–318.

YULIA VOLOSHCHUK

THE CONCEPT OF A HUMAN IN THE NOVELS OF V. GZHYTSKYI

This article reveals the peculiarities of the characters of literary heroes at the novels by V. Gzhytskyi «Black Lake», «Zahar Vovhura», «The world today» «Great Expectations», «Night and Day», «Opryshky», «Karmaliyk», describes the autobiographical and psychobiographical motivations of the characters. The central motive of novelistic works interpreted as belief in the value of existence, honor, endurance, indestructibility of the human spirit. The psychological duality of artist's tragic dissociation between love to Ukraine and adherence to communist ideology, between the hatred and falsehood obedience to the Soviet authorities was emphasized. It is proved that a kind of metatext of V. Gzhytskyi's great prose was his personality and biography, as heroes in epics more or less embody his character, attitudes, and novels are combined mutually existential death wish and will to live, creativity and destruction, despair and hope, physical confinement and spiritual freedom, love and hatred, which teetered between the author and novels combined mutually existential death wish and will to live, creativity and destruction, despair and hope, physical confinement and spiritual freedom between which author balanced himself.

It is proved that V. Gzhytskyi's art modeling of rights and peace based on the aesthetics of modernism, with its focus on domestic life, existential motives and implemented in several components: social, psychological, philosophical, national one. The artist showed different psychological types of people (philosopher, victim, fighter, avenger, superman), examined its role in transforming the world and the impact of historical developments of global and national scale in his life and character. Complex diverse relationships of human and the world (from harmonious coexistence to the heightened confrontation) are in various existential – marginal situations of human existence: illness, death, loneliness, love and so on.

Key words: the features of the literary character, autobiographical and psychobiographical background of the literary characters, typological features and the means of their psychological description in the novels.

Одержано 24.02.2017 р.